

УДК 929.5(093):930]+[004:001.891

DOI: 10.31866/2617-796X.6.1.2023.283987

Олена Тверитникова,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри інформаційно-вимірювальних
технологій і систем,*

*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
Харків, Україна*

tveekhpi@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6288-7362>

Галина Салата,

*доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційних технологій,
Київський національний*

*університет культури і мистецтв,
Київ, Україна*

salaty@bigmir.net

<http://orcid.org/0000-0002-2673-8463>

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ НАУКИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Мета статті – виявити і структурувати джерельну базу генеалогічного дослідження з історії науки та з'ясувати роль інформаційно-комунікаційних технологій у розвитку цифровізації наукового пошуку.

Методи дослідження. Аналіз, характеристика та класифікація репрезентативної джерельної бази окресленої теми наукової розвідки на основі використання конгломерату загальнонаукових і спеціальних методів наукових досліджень, що у сукупності забезпечили цілісний характер дослідження наукової проблеми. До основного інструментарію методики дослідження залучено такі методи: історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-системний; метод діахронічного аналізу й узагальнення, аналогії, синтезу, аналізу, формальної логіки. Залучення методологічного інструментарію до наукового опрацювання проблеми констатувало фіксацію контентних векторів дослідження, що здійснені на принципах історизму, об'єктивності, системності, всебічності. Вибір стратегії наукового дослідження або теоретичного й методологічного підґрунтя наукової проблеми, які були залучені та впроваджені в процесі наукового пізнання, надали можливість досягти поставленої мети наукової розвідки. Використання низки загальнонаукових і спеціальних історичних методів наукового дослідження сприяли отриманню нових результатів у розкритті зазначеної теми. Цінним інструментом для наукового пошуку в контексті генеалогічних досліджень виявилася методологія усної історії, зокрема метод інтерв'ювання. Цей підхід спрямований на узагальнення свідчень

і спогадів осіб, які безпосередньо брали участь у подіях. Метод інтерв'ювання надає змогу фіксувати історичні події та їх сприйняття під кутом конкретних особистостей. Спогади віддзеркалюють індивідуальні думки, переживання та переосмислення подій, і цей індивідуальний досвід має важливий внесок у розуміння та персоналізацію історії, підвищення глибини та достовірності генеалогічних досліджень, збагачення їх індивідуальними свідченнями й особистими переживаннями.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше здійснено спробу структурувати інформаційні джерела з генеалогії, які надали змогу сформувати репрезентативну джерельну базу досліджень з історії науки, визначити результативність діяльності українських науковців, обґрунтувати значущість наукового доробку.

Висновки. У статті розглянуто алгоритм формування репрезентативності джерельної бази генеалогічного дослідження з історії науки. Констатовано важливість залучення до джерельної бази інформаційного пошуку сімейних архівів та архівів особового походження, матеріалів музейних фондів і фондів наукових бібліотек, генеалогічних довідкових видань, статистичних збірок різного спрямування. Обґрунтовано необхідність залучення інтерв'ю-спогадів як вагомої частини джерельної бази генеалогічних досліджень з історії науки. Застосування усної історії дає змогу виявити новий пласт джерел під час відтворення міжособистісних зв'язків, творчих інтересів, повсякдення. З'ясовано, що використання інструментарію інформаційно-комунікаційних технологій – один з вагомих складників наукової діяльності XXI ст. Аргументовано доведено необхідність розширеного спектра впровадження електронних послуг в архівних, бібліотечних і музейних установах. Цифровізація архівної та бібліотечної справи є важливим чинником забезпечення сталого розвитку цих наукових осередків. Упровадження електронних інформаційних послуг надає доступ до ресурсів і дає змогу зберегти наукову спадщину.

Ключові слова: джерельна база; електронні ресурси; цифровізація; генеалогічне дослідження; архів; бібліотечна справа; історія науки; цифровий простір; інформаційні технології.

Вступ. Дослідження з історії науки охоплюють напрями вивчення теоретико-методологічних засад науки, особливостей розвитку технічної думки, місця та ролі в системі знань. Історія науки займає особливе місце в переліку історичних досліджень. Це і синтез наукознавства, історії відкриттів, теоретичних і практичних проблем функціонування наукових осередків, академічної спільноти, промислових підприємств, інституцій, внесок наукових шкіл, суспільно-політичної історії. Розвиток історії науки характеризується значним розширенням тематичного діапазону досліджень і поверненням з небуття імен видатних українських учених.

Чільне місце сучасного етапу наукових пошуків становлять науково-біографічні дослідження або реконструкція історичних процесів через призму біографістики. Відтак пріоритетними є генеалогічні дослідження, тобто вивчення роду науковців, родинних зв'язків, відтворення біографій.

Реалії сьогодення наукового знання актуалізують необхідність розробки нових підходів у професійній діяльності бібліотек й архівів. XXI ст. диктує вимоги до створення умов вільного доступу різнопланової інформації, архівних та бібліотечних фондів. Переваги цифровізації інформаційного суспільства очевидні. Це, по-перше, оптимізація якісної діяльності архівних, бібліотечних установ, органі-

зація онлайн-доступу до будь-яких інформаційних ресурсів; по-друге, це процес вагомого сприяння в розвитку наукових досліджень.

Результати дослідження. Історіографія проблеми залучення інформаційно-комунікаційних технологій до цифровізації архівних і бібліотечних процесів охоплює досить широкий спектр напрацювань (Бачинська та Артеменкова, 2020; Калакура та Палієнко, 2021). Окреслену проблему порушено в низці робіт вітчизняних науковців. Зокрема, методологію генеалогічних досліджень розглянуто в праці Я. Калакури (2003); класифікацію джерел генеалогічного характеру з історії селянських родин охарактеризовано у дослідженні Ю. Легуна (2005); питання джерельної бази генеалогічного дослідження висвітлено в публікації Л. Горенко (2010), у якій дослідниця актуалізувала проблеми методології та методики генеалогічних досліджень на прикладі вивчення генеалогії українського шляхетства другої половини XVIII – середини XIX ст. (Клименко, 2015; Папа, 2013). Водночас значення генеалогічних досліджень з історії науки в умовах викликів цифрового суспільства висвітлено не належним чином.

Джерельну базу генеалогічного дослідження з історії науки становлять джерела, що в сукупності своїй розмежовані та класифіковані, зокрема за джерелом походження документа, структурно-змістовною ознакою, формою джерела, за ступенем достовірності та характером інформації джерела. За умовним способом відтворення інформації варто виокремити писемні та зображальні джерела. Генеалогічні джерела – передовсім відгомін інформації про пращурів, рід, шлюбно-родинні стосунки, трансформаційні процеси з означенням прізвищ, відомості про основні дати та події з життя. Відтак вагомий та вкрай важливий інформаційний складник джерельної бази є в низці документів фондів особового походження та сімейних архівів.

Наприклад, науковий доробок з проведення генеалогічного дослідження родини науковців Харківського технологічного інституту (ХТІ) (Tverytnykova, Gutnyk and Salata, 2020): в умовах знищення архівів інституту періоду Другої світової війни інформації щодо діяльності представників наукової школи бракувало. Залучення сімейних архівів, хоча й не систематизованих, сприяло проведенню комплексного аналізу життєвого шляху та науково-організаційної діяльності професорів О. Х. Хінкулова та П. Т. Дедусенка, які займалися викладацькою та науковою діяльністю в ХТІ в першій половині XX ст. і були членами однієї родини. На основі залучення невідомих і маловідомих архівних документів здійснено історичну реконструкцію життя професорів та проведено комплексний аналіз наукової діяльності. Важливу роль під час проведення генеалогічного дослідження відіграло залучення оцифрованих матеріалів сімейних архівів, де були представлені дипломи, довідки про трудову діяльність, шлюбні свідоцтва, родинні фотографії. Прозорість, доступність інформації, безумовно, сприяли ефективності проведення дослідження.

Цікавий досвід можна здобути від опрацювання сімейних архівів для відтворення біографії українського фізика, професора Г. Г. Де-Метца (Gutnyk and Tverytnykova, 2021). Інформативним виявилось й спілкування з онукою професора, яка представила архів родини.

Необхідним для формування джерельної бази генеалогічних досліджень з історії науки є застосування методології усної історії, тобто інтерв'ю-спогадів. Без-

умовно, інтерв'ю-спогади є досить суб'єктивними матеріалами, але вони дають змогу розширити джерельну базу поряд з писемними джерелами. Використання усної історії є важливим в умовах відсутності офіційних відомостей. Зокрема, проведено реконструкцію родини відомого українського електротехніка, фундатора електротехнічної науки й освіти в Україні професора П. П. Копняєва. Незважаючи на те що науковець більшість життя працював у ХТІ, був деканом електротехнічного факультету, ректором інституту, більшість архівних матеріалів щодо його біографії зберігається у російських фондах, що заважало проведенню дослідження. Крім того, зовсім бракувало відомостей про родину науковця. Інтерв'ю взяли в найстаріших працівників кафедр електричних машин, інформаційно-вимірювальних технологій і систем, загальної електротехніки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (НТУ «ХПІ»). У результаті виявлено, що дружиною П. П. Копняєва була М. Д. Свистунова, а в родині було троє дітей. Наймолодша донька П. П. Копняєва, Олена Копняєва, була однією з перших студенток електротехнічного факультету. Зі спогадів колишнього проректора НТУ «ХПІ» В. Т. Долбні з'ясувалося, що О. П. Копняєва брала участь в організації Харківського електротехнічного інституту, створенні лабораторій Української Головної палати мір і ваги. Цікавим виявилось інтерв'ювання з методистом кафедри І. А. Канішевою, яка працювала разом з Оленою Павлівною у 1960–1970-х рр. та зберегла родинний архів Копняєвих. З інтерв'ю вдалося встановити, що під час війни 1939–1945 рр. Олена Павлівна Копняєва разом зі своїм хворим п'ятирічним сином, перебуваючи в окупації, була змушена працювати перекладачем, адже добре знала німецьку мову. Під час звільнення від німецької окупації активно працювала над відновленням роботи еталонної лабораторії інституту. Усі ці події дуже негативно позначилися на подальшій діяльності О. П. Копняєвої. Незважаючи на накопичений досвід викладацької та наукової роботи, працювала вона лише на посаді лаборанта. На маленьку заробітну плату виховувала сина та постійно отримувала догани. Будь-яке прохання про перехід на іншу посаду закінчувалося відмовою. У родинному архіві Копняєвих залишилися спогади Олени Павлівни, які містять цікаву й водночас важливу інформацію. У спогадах мова йшла про накладену заборону на О. П. Копняєву відвідувати лекції та користуватися бібліотекою інституту, водночас їй дозволили лише видавати студентам навчальний інструментарій. До викладацької діяльності її не допускали.

Завдяки матеріалам інтерв'ювання вдалося реконструювати життєвий шлях інших членів родини Копняєвих. Старший син вченого, В'ячеслав Павлович Копняєв, після смерті матері в 1938 р. продовжив навчання у Москві й став першим деканом обліково-економічного факультету Московського фінансового інституту. Його єдиний син загинув у роки Другої світової війни. Дмитро Павлович, другий син, за фахом інженер-електрик, працював молодшим науковим співробітником електротехнічного інституту, провідним інженером, мав наукові роботи та винаходи (Тверитникова, 2009).

Практика генеалогічних досліджень свідчить про важливість джерел інформації (за походженням – за фондоутворювачем). Джерельна матеріальна база з історії науки й техніки музеїв, систематизована за хронологічним принципом,

відображає основні періоди розвитку української наукової думки та вагомо розширює джерельну базу дослідження. Саме у фондах музеїв нашої Батьківщини збережено низку документів, що доповнюють і уточнюють біографічні розвідки з окресленого питання, зокрема нормативно-правові документи, світлини, наукові розвідки вчених, автобіографічні документи, біобібліографія, спомини, мемуари. Представлення фондів в електронній формі сприятиме організації віртуальних екскурсій. Цифровізація музейної справи є також важливим і перспективним завданням в аспекті збереження історико-культурної спадщини (Розгон, 2019).

Відтак необхідно проаналізувати досвід ознайомлення з матеріалами кімнати-музею Інституту проблем моделювання в енергетиці ім. Г. Є. Пухова. Зокрема, експозиція відтворює життя та діяльність непересічної особи в історії науки й техніки, сподвижника справи та першого директора інституту академіка Г. Є. Пухова. Джерельна база документів кімнати-музею класифікована та структурована за висхідним принципом хронологічної ретроспекції, що дало змогу наблизитися до достеменного висвітлення біографічних віх життя науковця. Це й родинні фотографії під час проживання та навчання вченого в Удмуртії, світлини його батьків, фотоматеріали з навчання в електромеханічному технікумі й інституті, автобіографія, перші наукові звіти, авторські свідоцтва й інші документні джерела, що висвітлюють процес становлення Г. Є. Пухова як науковця. Безумовно, оцифрування фондів кімнати-музею академіка Г. Є. Пухова сприятиме ознайомленню та популяризації експозиції.

Ще одну категорію джерел генеалогічних досліджень, які необхідно залучати до інформаційної бази генеалогічних пошуків з історії науки, становлять джерела за змістом – соціально-економічні, тобто обліково-статистичні документи. Наприклад, номенклатура документів статистики та звітна документація відображає інформацію про стан наукової і навчальної діяльності наукових, освітніх закладів тощо. Крім традиційних переписів населення, для історії науки є важливими списки, де перелічено місця проживання та працевлаштування, зафіксовано родинно-біографічну інформацію, перелік імен і прізвищ жінок, чоловіків, дітей тощо.

Пріоритетне місце в джерельному комплексі належить оригінальним науковим працям учених, тобто монографіям, науковим статтям, тезам конференцій. Залучення цього масиву джерел сприяє встановленню впливу наукової спадщини фахівців на формування нових напрямів науки. У структурі науково-технічної бібліотеки НТУ «ХПІ» є відділ рідкісних книг і рукописів, де зберігаються цінні видання видатних науковців. Застосування інформаційних технологій та оцифрування фондів відділу рідкісної книги є вагомим підґрунтям збереження культурної спадщини української науки.

До джерельної бази генеалогічних досліджень з історії науки варто залучати документи особового походження, а саме: автобіографії, спогади, листування. Як приклад можна розглянути використання автобіографічних нотаток доктора технічних наук, професора, члена-кореспондента Академії наук УРСР І. М. Постнікова у реконструкції його наукової біографії. У нарисах (його авторства) представлено період життя вченого, починаючи з навчання в сільських школах і з першої практичної роботи – слюсарем на заводі. Особливу увагу вчений приділив

труднощам, що супроводжували його під час здобування вищої освіти. Детально висвітлює І. М. Постніков особливості організації науково-дослідної роботи в Київському політехнічному інституті та Інституті електродинаміки НАН України. Доповнює працю добірка літературно-філософських есе і фотоматеріалів.

Кропітке аналітично-синтетичне опрацювання результатів наукової роботи вченого надало підстави авторам окресленого дослідження уточнити біографію науковця через використання методів соціально-психологічного підходу, що, безумовно, доповнює штрихи до біографії І. М. Постнікова.

Висновки. Отже, у процесі вивчення означеної теми виявлено масив джерел, що забезпечили формування репрезентативної джерельної бази генеалогічного дослідження з історії науки. З'ясовано важливість залучення таких груп джерел, як сімейні архіви й архіви особового походження, матеріали музейних фондів і фондів наукових бібліотек, генеалогічні довідкові видання, матеріали інтерв'ювання, статистичні збірки різного спрямування. Водночас для цілковитого забезпечення їх сталого функціонування упровадження електронних інформаційних послуг в архівах і бібліотеках необхідно розширювати. Крім того, важливим є створення та комплексний супровід роботи вебсайтів архівних і музейних установ, представлення установ на платформах низки соціальних мереж.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Бачинська, Н.А. та Артеменкова, О.М., 2020. Особливості практичного використання архівних документів у процесі проведення генеалогічних досліджень в Україні. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, 4, с.24-35.
- Горенко, Л., 2010. Генеалогія українського шляхетства: історіографія та джерела (друга половина XVIII – середина XIX ст.). *Культурологічна думка*, 2, с.134-141.
- Калакура, Я. та Палієнко, М., 2021. Концептуалізація електронного архівознавства в контексті цифровізації українського суспільства. *Архіви України*, 3 (328), с.36-65.
- Клименко, Т.А., 2015. Сімейні та архівні документи як джерельна база генеалогічного дослідження козацького роду ВАККА генеалогічні дослідження. *Архіви України*, 5-6 (299), с.223-228.
- Легун, Ю., 2005. Класифікація джерел генеалогічного характеру селянських родин Правобережної України. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 12 (1), с.249-270.
- Папа, І., 2013. Джерела до генеалогії княжого роду Сангушків у краківських архівних зібраннях. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 48, с.61-76.
- Розгон, О.В., 2019. Віртуальна версія музею як засіб упровадження цифрових технологій. *Право та інноваційне суспільство*, 2 (13), с.20-26.
- Тверитникова, О.Є., 2009. Зародження і розвиток науково-технічної школи професора П.П. Копняєва (1885–1950 рр.). Харків: Харківський політехнічний інститут.
- Gutnyk, M.V. and Tverytnykova, E.E., 2021. The Professor G. De-Metz's Contribution to the Development of Physical Science in Ukraine. *Ukrainian Journal of Physics* [this link is disabled](#), 66 (9), pp.819-829.

Tverytnykova, E., Gutnyk, M. and Salata, H., 2020. Professors of the Kharkiv Technological Institute: unknown pages of biography. *History of science and technology*, 10 (2), pp.383-399.

REFERENCES

Bachynska, N.A. and Artemenkova, O.M., 2020. Osoblyvosti praktychnoho vykorystannia arkhivnykh dokumentiv u protsesi provedennia henealohichnykh doslidzhen v Ukraini [Features of the practical use of archival documents in the process of conducting genealogical research in Ukraine]. *Library Science. Record Studies. Informology*, 4, pp.24-35.

Gutnyk, M.V. and Tverytnykova, E.E., 2021. The Professor G. De-Metz's Contribution to the Development of Physical Science in Ukraine. *Ukrainian Journal of Physicsthis link is disabled*, 66 (9), pp.819-829.

Horenko, L., 2010. Henealohiia ukrainskoho shliakhetstva: istoriohrafii ta dzherela (druha polovyna XVIII – seredyna XIX st.) [Genealogy of the Ukrainian nobility: historiography and sources (second half of the 18th – mid-19th centuries)]. *The Culturology Ideas*, 2, pp.134-141.

Kalakura, Ya. and Paliienko, M., 2021. Kontseptualizatsiia elektronnoho arkhivoznavstva v konteksti tsyfrovizatsii ukrainskoho suspilstva [Conceptualization of electronic archival studies in the context of digitization of Ukrainian society]. *Archives of Ukraine*, 3 (328), pp.36-65.

Klymenko, T.A., 2015. Simeini ta arkhivni dokumenty yak dzherelna baza henealohichnoho doslidzhennia kozatskoho rodu VAKKA henealohichni doslidzhennia [Family and archival documents as a source base for genealogical research of the Cossack family VAKKA genealogical research]. *Archives of Ukraine*, 5-6 (299), pp.223-228.

Lehun, Yu., 2005. Klasyfikatsiia dzherel henealohichnoho kharakteru selianskykh rodyn Pravoberezhnoi Ukrainy [Classification of sources of genealogical nature of peasant families of the Right Bank of Ukraine]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 12 (1), pp.249-270.

Papa, I., 2013. Dzherela do henealohii kniazhoho rodu Sangushkiv u krakivskykh arkhivnykh zibranniakh [Sources for the genealogy of the princely family of Sangushki in Krakow archival collections]. *Visnyk of the Lviv University. Series History*, 48, pp.61-76.

Rozghon, O.V., 2019. Virtualna versiia muzeiu yak zasib uprovadzhennia tsyfrovnykh tekhnolohii [The virtual version of the museum as a means of introducing digital technologies]. *Law and innovation society*, 2 (13), pp.20-26.

Tverytnykova, O.Ie., 2009. Zarodzhennia i rozvytok naukovo-tekhnichnoi shkoly profesora P.P. Kopniaieva (1885–1950 rr.) [The birth and development of the scientific and technical school of professor P.P. Kopniaieva (1885–1950)]. Kharkiv: Kharkiv Polytechnic Institute.

Tverytnykova, E., Gutnyk, M. and Salata, H., 2020. Professors of the Kharkiv Technological Institute: unknown pages of biography. *History of science and technology*, 10 (2), pp.383-399.

UDC 929.5(093):930]+[004:001.891***Olena Tverytnykova,***

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Information
and Measurement Technologies and Systems,
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute",
Kharkiv, Ukraine
tveekhpi@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6288-7362>*

Halyna Salata,

*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Information Technologies,
Kyiv National University of Culture and Arts,
Kyiv, Ukraine
salaty@bigmir.net
<http://orcid.org/0000-0002-2673-8463>*

SOURCE BASE OF GENEALOGICAL RESEARCH ON THE HISTORY OF SCIENCE: TOWARDS THE PROBLEM OF DIGITALIZATION OF SCIENTIFIC COMMUNICATION

The purpose of the article is to identify and structure the source base of genealogical research on the history of science and to clarify the role of information and communication technologies in the development of the digitalization of scientific research.

Research methods. The analysis, characterization and classification of the representative source base of the outlined topic of scientific research based on the use of a conglomerate of general scientific and specific research methods, which together ensured the holistic nature of the study of the scientific problem. The main tools of the research methodology include the following methods: historical and comparative, problematic and chronological, historical and typological, historical and systematic; the method of diachronic analysis and generalization, analogy, synthesis, analysis, and formal logic. The involvement of methodological tools in the scientific study of the problem stated the fixation of the content vectors of the study, which were carried out on the principles of historicism, objectivity, systematicity, and comprehensiveness. The choice of a research strategy or the theoretical and methodological basis of the scientific problem, which were involved and implemented in the process of scientific cognition, made it possible to achieve the goal of scientific research. The use of several general scientific and specific historical methods of scientific research contributed to obtaining new results in the disclosure of this topic. The methodology of oral history, particularly the method of interviewing, has proven to be a valuable tool for scientific research in the context of genealogical research. This approach aims to generalize the testimonies and memories of people who participated in the events directly. The interview method makes it possible to record historical events and their perception from the perspective of specific individuals. Memories are the product of personal thoughts, emotions, and reflections on past events. This individual experience contributes significantly to the understanding and personalization of history. It also enhances the depth

and reliability of genealogical studies, adding individual testimonies and personal experiences that enrich the research.

The scientific novelty of the study lies in the fact that it is for the first time that an attempt has been made to structure information sources on genealogy, which made it possible to form a representative source base for research on the history of science, to determine the effectiveness of Ukrainian scientists, and to substantiate the significance of scientific achievements.

Conclusions. The article deals with the algorithm for forming the representativeness of the source base of genealogical research in the history of science. The importance of involving family and personal archives, materials from the museum and scientific library collections, genealogical reference publications, and statistical collections of various kinds in the source base of the information search is stated. The necessity of using interview memoirs as a significant part of the source base of genealogical research on the history of science is substantiated. The use of oral history makes it possible to identify a new layer of sources in the reproduction of interpersonal relations, creative interests, and everyday life. It has been found that the use of information and communication technologies is one of the significant components of scientific activity in the twenty-first century. The necessity of expanding the range of electronic services in archival, library and museum institutions is argued. Digitalization of archives and libraries is an important factor in ensuring the sustainable development of these research centres. The introduction of electronic information services provides access to resources and enables the preservation of scientific heritage.

Keywords: source base; electronic resources; digitalization; genealogical research; archive; librarianship; history of science; digital space; information technology.

06.04.2023